

PAPILDINIO PRIJUNGIAMŲJŲ SAKINIŲ SANDAROS ELEMENTAI

VYTAUTAS BŪDA

§ 1. Kaip objektiniame junginyje¹ narių santykiai rodo dviejų nepriklausomų vaizdinių sujungimą į vieną visumą², taip (nesunku tai pastebėti iš abipusės papildinio prijungiamojo ir vientisinio sakinio papildinio transformacijos) papildinio prijungiamojo sakinio dėmenys, nors ir gana glaudžiai dėl pagrindinio dėmens nepilnumo³ savo tarpe susiję, vis dėlto atspindi tam tikrą palyginti savarankiškų teiginių santykį.

Savo ruožtu papildinio ir veiksnio prijungiamieji sakiniai jau vien dėl pagrindinio dėmens ir pamato⁴ sintaksinės leksinės išraiškos yra ne tas pats ne tik sintaksinis semantinis, bet ir struktūrinis vienetas, kaip veiksnys nėra sintaksinis ekvivalentas papildiniui⁵.

§ 2. Kas yra papildinio prijungiamųjų sakinių grupės skiriamasis kriterijus? Nors struktūrinės semantinės klasifikacijos atstovai gana pamatuotai sako, jog sintaksinė semantinė klasifikacija suburianti į tą ar aną grupę labai skirtingos sandaros konstrukcijas⁶, vis dėlto sintaksinis klausimas⁷ ligi šiol lieka vienintelis

¹ Objektinis junginys – tai tam tikra grupė žodžių, tarp kurių yra papildinio santykis.

² Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1925, т. I, с. 304.

³ Plg. Lietuvių kalbos gramatika, V., 1976, t. III, p. 806. Transformacijos klausimais žr. Аскарова М. А. Сложные предложения с придаточными дополнительными в узбекском языке. – В кн.: Вопросы составления описательных грамматик. М., 1961, с. 165; Николаенко Л. В. К вопросу о второстепенных членах предложения <...>. – Ученые записки (toliau Уч. зап.) Московского государственного педагогического института имени В. И. Ленина (toliau – МПИЛн), 1971, № 423, с. 246, 249.

⁴ Šalutinis dėmens pamatas – tai pagrindinio dėmens žodžiai, su kuriais susijęs šalutinis dėmuo. (Plačiau Žr. Būda V. Lietuvių kalbos prijungiamieji sakiniai su vienarūšiais šalutiniais dėmenimis, 6 išnaša). – Lietuvos TSR Mokslių Akademijos darbai. Serija A., 1975, t. 3 (52), p. 130.

⁵ Kurie ne kurie rusų kalbininkai teigia, jog „konfrontuoti kaip atskirus sintaksės vienetus (противопоставление в синтаксическом плане единиц), vadinamus veiksniumi ir papildiniu, mūsų akimis, yra klaidinga. Sintaksiškai jie ekvivalentiški“ (Вербин А. А. О категории подлежащего. – В кн.: Вопросы грамматики русского языка. Л., 1971, с. 27). Be abejo, tas teiginys yra logiška išvada iš struktūrinės klasifikacijos, atmetančios tradicinę sintaksinę semantinę prijungiamųjų sakinių klasifikaciją (plg. Белова Л. В. А. О принципах классификации сложноподчиненных предложений. – Русский язык в школе, 1963, № 6, с. 8 (toliau: Белова Л. В. А. О принципах...); Поселов Н. С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы. – Вопросы языкознания, 1952, № 2, с. 24). Tokį griežtą tradicinės klasifikacijos ir struktūrinės semantinės mokyklos pažiūrų susikirtimą lemia tai, kad jos tą patį sintaksinį reiškinį tiria skirtingais aspektais ir sukuria visiškai skirtingus jo modelius (plg. Сова Л. Ж. Аналитическая лингвистика. М., 1970, с. 33).

⁶ Plg. Ambrazas V. Lietuvių kalbos prijungiamųjų sakinių struktūriniai tipai. – Baltistika, 1972, t. VIII(1), p. 23.

⁷ Kad sintaksinis klausimas – [iprastas mūsų sintakse, plg. Jablonskis J. Rinkiniai raštai. V., 1957, t. 1, p. 307; Meškauskas P. Lietuvių kalbos sintaksė. K., 1929, p. 70; Žiugžda J.

nuoseklus prijungiamųjų sakinių klasifikacijos aukščiausiojo lygmens grupių skyrimo kriterijus.

Struktūrinė semantinė klasifikacija pamatuotai reikalauja kiekvienam klasifikacijos lygmeniui rasti vieną bendrą arba kelis bendrus požymius⁸. Tačiau to savo reikalavimu nieku būdu net ji pati neįstengia patys, nes pasirinko sistemos pamatu tokius leksinius ir semantinius požymius, kurių galima rasti iš tikrųjų kiekvienoje hierarchijos viršūnės klasėje ir net žemesniųjų lygmenų grupėse. Imkime kad ir jungtukus – vieną iš svarbiausių požymių, nusakančių to aukščiausiojo lygmens klases. Bet juk net, pavyzdžiui, toks griežtai apibrėžtos semantikos jungtukas *nors* iš tiesų yra ne tik semantinis (nuolaidos), bet ir funkcinio prijungimo (nusakomųjų sakinių) poklasio elementas. Plg. 1. <...> ir *ramu, tylu, nors mirk!* ŽtR I 418. O kuriai klasei (funkcinio ar semantinio prijungimo) skirti jungtukų *kad, net jog*⁹ konstrukcijos su priežasties, sąlygos, tikslo, nuolaidos santykiu tarp dėmenų?

Kiekviena to paties aukščiausiojo lygmens klasė remiasi visiškai skirtingais ir semantikos kriterijais.

Pirma. Funkcinio prijungimo sakiniai skiriami pagal vieną (pamato žodžių semantikos ir jungiamųjų žodžių) kriterijų. Tuo tarpu pamato semantika, tik iš dalies reikšminga pirmajam to lygmens poklasiai (aiškinamojo prijungimo sakiniam), nebėra antrojo ir trečiojo (pažymimųjų¹⁰ ir nusakomųjų) poklasio skiriamasis bruožas, nes pamatu čia eina bet kokios semantikos veiksmazodžiai. Plg.:

Matau ir girdžiu tą, kuris pamiškėje pjauna SInt.

Matau ir girdžiu, kad (arba: *kas, kuris, katras, kaip*) *pamiškėje pjauna.*

Matau ir girdžiu taip, kad jaunas gali pavydėti.

Antra. Semantinio prijungimo klasė skiriama visiškai kitu struktūriniu požymiu – atmetama pamato semantika ir remiamasi vien jungiamųjų žodžių ir jungtukų reikšme, nors nemaža jų dalis vartojama ir pirmojoje aukščiausiojo lygmens klasėje:

Matau ir girdžiu (Plg.: *Neaiškink, kaip ne kiekvienas jaunas mato ir girdi.*

Lietuvių kalbos gramatika. Sintaksė. K., 1950, t. II, p. 59, 63 (16-is leid.), K., 1963, p. 85, 89; Žiugžda J. ir Gailiūnas P. Lietuvių kalbos gramatika. Sintaksė. K., 1964, t. II; daugeliui rusų kalbininkų, plg., pvz., Земский А. М., Крючков С. Е., Светляев М. В. Грамматика русского языка. М., 1948, с. 79] svarbiausias tradicinės mokyklos analizės metodas – nėra nevaisinga prijungiamojo sakinio sandaros pažinimo priemonė, negincijama ir naujosios klasifikacijos darbuose. Plg. Ambrazas V. Min. str., p. 23. Beje, ne visuose tradicinės klasifikacijos darbuose sintaksiniu klausimu analizuojama prijungiamojo sakinio sandara. Plg. Dąbrowski A. Praktische Grammatik der deutschen Sprache <...>. Lwów, 1928, S. 146–157.

⁸ Plg. Максимов Л. Ю. Теоретические основы описания сл./подч. предложений. — Уч. зап. МПИЛн, 1968, № 246, с. 62 (toliau: Максимов Л. Ю. Теоретические основы); Красный В. И. К вопросу о выделении сл./подч. предложений в связной части. — Уч. зап. МПИЛн, 1971, № 423, с. 68; Белошаркова В. А. Строчные сл./подч. предложения в совр. русском языке. — Русский язык в школе, 1959, № 9, с. 25.

⁹ Plg. Lietuvių kalbos žodynas. V., 1957, t. IV, p. 352 ir 1959, t. V, p. 34.

¹⁰ Pats terminas pažymimieji sakiniai (žr. Ambrazas V. Min. str., p. 29. Rusų kalbininkai čia taip pat vartoja terminą определительные: Крючков С. Е., Максимов Л. Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. М., 1969, с. 51) yra gana netikslus ir prieštaraujantis įprastinei prijungiamojo ir vientisinio sakinio mokslo pažymėjimo (atribucijos) sąvokai, taigi dar gerokai diskutuotinas. Plačiau: Būda V. [rec.] Lietuvių kalbos gramatika. T. 3. Sintaksė. V., „Mokslas“, 1976. — Kalbotyra, t. XXIX(1), 1978, p. 120.

§ 3. Visiškai kas kita sintaksinė semantinė (vadinamoji tradicinė) klasifikacija, nes ji, sutapatindama vientisinio ir prijungiamojo sakinio kategorijas¹¹, randa nuoseklų ir gana neprieštarinę prijungiamųjų sakinių klasifikacijos aukščiausiojo lygmens skiriamąjį bruožą. Ir tik, leisdami iš pačios klasifikacijos viršūnės, joje nuosekliai išryškiname tokius sandaros elementus, kaip jungtukai ir jungiamieji žodžiai, pamato semantika ir t. t. Taigi joje struktūrinės semantinės klasifikacijos aukščiausiojo lygmens klasės požymiai (funkcinės ir semantinės jungiamosios priemonės, aiškinamųjų ir pažymimųjų sakinių grupės) perkeliama į žemesnį lygmenį ir išsiša-koja jo pogrupiuose. Konstrukcijos, kurių šalutiniai dėmenys neturi atitikmenų vientisiniame sakinyje, yra nuosekli viena tos sistemos aukščiausiojo lygmens klasė, pvz., pridurtiniai sakiniai¹²).

Be abejo, ir toje sistemoje yra tam tikrų prieštaravimų, sunkumų, pvz., prijungiamojo sakinio daugiareikšmiškumas. Tačiau jų negali išvengti jokia sistema¹³, nes kalba yra gyvas reiškinys, daug įvairesnis, sudėtingesnis, negu bet kokia schema.

§ 4. Skirdama papildinio prijungiamuosius sakinius nuo atitinkamų veiksnio konstrukcijų, sintaksinė semantinė klasifikacija neišleidžia iš akių tokio svarbaus jų skirtumo, kaip pagrindinio dėmens subjekto pozicijos morfologiškumas ir papildinio sintaksiškumas pažymimosiose konstrukcijose. Tai reiškia, kad veiksnio šalutinio dėmens pozicija yra paženklinta pamato veiksmožodžio galūnės, o papildinio – tokio morfologiškai nematerialaus reiškinio, kaip linksnių valdymas. Tas sintaksinės pozicijos morfologiškumas ir sintaksiškumas lemia net pagrindinio ir šalutinio dėmens suaugimą, t. y., pagrindinio dėmens autosemantiškumą ir sinsemantiškumą¹⁴. Štai šiame pavyzdyje du vadinamųjų aiškinamųjų veiksmožodžių pamato pažymimieji šalutiniai dėmenys – veiksnio ir papildinio:

1. *Aš, kuris myliu vaikų, negaliu toleruoti ir pakęsti tų, kurie žaloja mūsų pamainos sielą tsp.*

Jame ta pati konstrukcija gali egzistuoti be veiksnio šalutinio dėmens: (1) *Negaliu toleruoti ir pakęsti tų, kurie žaloja <...>*, nes veiksmožodžio asmens galūnė – savotiškas bendriausias veiksnio šalutinio dėmens arba veiksnio ekvivalentas – padaro pagrindinį dėmenį autosemantišką. Tačiau ta pati konstrukcija kaip pakankamas komunikacinis vienetas negali egzistuoti be papildinio šalutinio dėmens arba be papildinio, ir pagrindinis dėmuo šiuo atveju yra sinsemantiškas.

Kas kita yra papildinio ir veiksnio sakinių aiškinamosios konstrukcijos, nes jose ir viena, ir kita pozicija yra tik sintaksinė, morfologiškai neįforminta. Todėl

¹¹ Savaiame suprantama, negalima suvulgarinti sintaksinės semantinės tradicinės klasifikacijos teiginių, skelbti, kad ji nematanti esminio skirtumo tarp sakinio šalutinio dėmens ir sakinio dalies pig. (Кудрявский Д. Н. Введение в языкознание. Юрьев, 1913, с. 125; Белошапкина В. А. О принципах..., с. 8; Максимов Л. Ю. Теоретические основы..., с. 6; Мигирин В. И. Относительное подчинение предложения. – Русский язык в школе, 1959, № 9, с. 25).

¹² Terminas iš: Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. V., 1963, p. 331.

¹³ Ir struktūrinės semantinės klasifikacijos atstovui sunku būtų pasakyti, kuriam – aiškinamajam ar pažymimajam – tipui skirti šį sakinį: *Tuoju pat galima paklausti (tą ar to), kas geriau išmano, kuo galima pasitikėti tsp.*

¹⁴ Beje, tam tikrose kalbose abi tos (ir galūnės, ir papildinio) sintaksinės pozicijos gali būti paženklintos morfologinėmis priemonėmis – valūnėmis (žr. Мещанинов И. И. Грамматический строй урартского языка. М.–Л., 1962, т. I, с. 13; Чикобава А. С. Грамматический анализ чанского (лазского) диалектика. Тбилиси, 1936, с. 218). Ir todėl, matyt, net papildinio prijungiamųjų sakinių pagrindinis dėmuo tokiose kalbose gali būti autosemantiškesnis.

pagrindinis dėmuo ir vienu, ir kitu atveju čia esti dažniausiai sinsemantiškas (plg. 1, 2 ir 3). Tik absoliučioji tranzityvinių veiksmažodžių vartosena¹⁵ padaro objektinį išplėtimą, taigi ir papildinio šalutinį dėmenį nereikalingą. Tai yra glaudžiai susiję su pamato žodžių polisemija ir homonimija. Plg.: 2. *Aš matau* (= *turiu regėjimo pojūtį*) ir: *Aš matau Joną* (= *Man prieš akis stovi Jonas*). Tačiau antrąja reikšme žodis ir suabstraktintas reikalauja išplečiamas – šalutinio dėmens, nusakančio ne tiek asmenį, daiktą, kiek jo veiksmą ar būvį, net lemia jo sandarą ir reikšmę. O morfologinis koreliatas tą sinsemantiškumą tik dar labiau sustiprina:

3. *Ši žmogysta nemato ir negirdi tik to, kas reikia, o visada mato ir girdi tai, ko nereikia* (Pc) Prg 1965 7 59. 4. *Stengiausi suprasti ir įsiminti tai, ką girdžiu* JGr 1966 8, 13.

5. *Kas dideliam jau įkyrėje, banalu ar net nuobodu, tas kūdikiui nepaprasta, įdomu, nuostabu* RgIM 86. *Ypač stebino ir baugino tai, kad tokią užtvanką per dvi dienas tegalėjo padaryti tik daugelis susitelkusių žmonių* VnPL 37.

5 ir 6 pavyzdys su veiksnio santykiu tarp dėmenų artimas 3 ir 4 papildinio prijungiamajam sakiniui pamato leksine išraiška – tiek vienu, tiek kitu tą pamatą (veiksmažodžiai ir būdvardžiai) reikalauja paaiškinamas¹⁶. Tačiau net šiuo atveju tų abiejų grupių dėmenų suaugimas nėra vienodas, ir veiksnio konstrukcijos yra kur kas autosemantiškesnės.

§ 5. Šalutinio ir pagrindinio dėmens išplečiamajam aiškinamajam santykiui, be abejojimo, nesvarbu yra sintaksinė šalutinio dėmens semantika¹⁷ – tiek veiksnio, tiek papildinio šalutinio dėmuo aiškinamosiose konstrukcijose atlieka tą pačią funkciją. Tačiau negalima nematyti tarp tų prijungiamųjų sakinių ir didelio vidinės sandaros skirtumo.

Visų pirma jų pamatu eina visiškai skirtingų gramatinių formų žodžiai. Papildinio – vyriškosios ir moteriškosios giminės dalyviai, pusdalyviai ar padalyviai. Ir nė viena iš tų formų nekeičia dėmenų tarpusavio santykio. Bet jeigu tik pagrindiniame dėmenyje vietoj tų veiksmažodžių formų rastųsi bevardės giminės¹⁸ dalyvis arba kaip kitaip pakistų predikatinė bendraties funkcija, tai tuojau pat kitoks pasidarytų ir dėmenų tarpusavio santykis, nes papildinio aiškinamasis sakinytis virstų

¹⁵ Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 29; Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. М., 1960, с. 20.

¹⁶ Pagrindiniame dėmenyje tie žodžiai vieni patys esti nepakankami, ir todėl visas pagrindinis dėmuo vienas pats pasidaro sinsemantiškas, atrodo tarsi „savotiška preparuota vientisinio sakinio dalis“ (Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения. – В кн.: Вопросы грамматического строя. М., 1955, с. 130).

¹⁷ Plg. Поспелов Н. С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы. – Вопросы языкознания, 1952, № 2, с. 24.

¹⁸ Kalbant apie būdvardžio ir įvardžio giminės įtaką prijungiamojo sakinio sandarai, negalima nepaminėti, jog pastaruoju metu norima atsisakyti tradicinės būdvardžio trijų giminių sistemos [žr. Girdenis A., Žulys V. [Kn. rec.:] Lietuvių kalbos gramatika. V., 1965, t. I. – Baltistica, 1973, t. IX(2), p. 208; Kazlauskas J. Mokslinė lietuvių kalbos gramatika. – Pergalė, 1965, Nr. 10, p. 175; Kazlauskas J. [Kn. rec.:] Lietuvių kalba tarybiniais metais. – Baltistica, 1968, t. IV(2), p. 323], nuo pirmosios, Kleino, gramatikos laikų tebegyvuojančios sintaksės darbuose. [Plg. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. V., 1957, p. 119; Kunigo Kazimiero Jauniaus Lietuvių kalbos gramatika. Peterburgas, 1911, p. 87; Lietuvių kalbos gramatika. V., 1965, t. I, p. 525; Endzelīns J. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951, 523. lpp.; Kabeļka I. Latvių kalba. V., 1975, p. 139; Ambrazas V., Sližienė N., Valeckienė A. Keletas svarbtytinių lietuvių kalbos morfologijos klausimų. – Baltistica, 1973, t. I(2), p. 208]. Jau vien būdvardiška, o ne prieveiksmiška tos kategorijos sintaksinė pozicija tiek vientisiniame, tiek prijungiamajame sakinyje verčia šio straipsnio autorių laikytis tradicinės sistemos.

aiškinamuoju veiksnio sakiniu. Čia nesunku įžiūrėti tam tikrą panašumą tarp dviejų skirtingų kalbos lygmenų reiškinų – leksinės aplinkos įtakos žodžio reikšmei (*gėlės žiedas* ir *aukso žiedas*) ir gramatinės aplinkos įtakos šalutinio dėmens sintaksinei reikšmei¹⁹.

Savo semantika ir įtaka pagrindiniam dėmeniui aiškinamieji veiksnio sakiniai dažnai gali būti net artimesni semantinio prijungimo, negu papildinio aiškinamiesiems sakiniams, nes, užleisdamas veiksnio poziciją ir įgaudamas papildinio funkciją, šalutinis dėmuo padaro būtiną veiksnį (plg. 1 ir 2 arba 2 ir 3). Tačiau, užleisdamas papildinio poziciją ir įgaudamas priešasties aplinkybės funkciją, atitinkamos semantikos papildinio būtinio nepadaro:

1. <i>Viktorą ypač stebino ir baugino tai,</i>	} <i>kad liga
taip greit
pakirto
žmogų.</i>
2. <i>Viktorą nelaimė ypač stebino ir
baugino (todėl),</i>	
3. <i>Viktorą nelaimė ypač stebino ir
baugino (tuo),</i>	

§ 6. Antra vertus, svarbu yra ir ištirti, kada ir kuriam – aiškinamajam ar pažymimajam – šalutiniam dėmeniui kokią sintaksinę poziciją pagrindiniame dėmenyje teikia tas ar anas su pamatu susijęs linksnis. Todėl pirmiausia reikėtų apibrėžti pačią aiškinamųjų veiksmažodžių, kaip prijungiamąjo sakinio sandaros elementą, sąvoką. Aiškinamaisiais arba aiškinamąją reikšmę įgyjančiais šiame straipsnyje vadinami veiksmažodžiai, kuriuos su šalutiniu dėmeniu gali sieti koreliatas – bevardės arba apibendrinamosios vyriškosios giminės įvardis (*tas, tai*). Mat, morfologinė esamų ir numanomų koreliatų forma yra ne tik laisvos sintaksinės pozicijos ženklas, bet ir pagrindinio dėmens rodiklis, kurios sakinio dalies adekvatas – šalutinis dėmuo – turėtų ją užimti. Vyriškosios ar moteriškosios giminės koreliatas, galįs būti vien santykinuose prijungiamuosiuose sakiniuose, rodo tik daiktiško atitikmens sakinio dalį – santykinį jungiamąjį žodį, o bevardės arba apibendrinamosios vyriškosios giminės koreliatas rodo šalutinio dėmens tarinį arba tarinį ir jungiamąjį žodį (jų santykį) kaip veiksmažodišką ar būvardišką savo atitikmenį.

Be to, skirtumą tarp aiškinamojo ir pažymimojo ne tik papildinio, bet ir veiksnio prijungiamąjo sakinio gana aiškiai rodo šalutinio dėmens sutraukimas, pavertimas sakinio dalimi²⁰ – pažymimojo sakinio (5–7) šalutinio dėmens tarinys virsta asmenį ar rečiau daiktą reiškiančiu žodžiu (veiksniu, papildiniu), paprastai dalyvinu, o aiškinamojo (1–4) – veiksmažodiniu, deverbaliu arba būvardiniu daiktavardžiu, bendratimi:

1. Nuostabu ir neįmanoma gali atrodyti, kad tuodu asmenys <...> labai greitai sugebėjo susikalbėti su Kavoru MštPŽM 208. 2. Negražu ir liūdna, kad yra rašybos klaidų trš. 3. Aš mėgstu ir garbinu tai, kas gražu ir gera trš. 4. Neleistina, kad šmeižiami žmonės trš.

5. Kas patinka labiau – jaunimas norėtų skaityti, t o k į kunigai gina ŽtR III 158. 6. Kas nerašo ir nesako „Mėgiu ir aš, mėgijame“, t as negali kalbėti, rašyti nė žodžio mėgijamas JJR II 383. 7. Aš noriu prisiminti ir pagerbti t u o s, k a s (= kurie) mylėjo ir k a (= kuriuos) aš mylėjau OrŽTS 147.

§ 7. Visuose jau cituotuose pavyzdžiuose (§ 2–6) prijungiamąjo sakinio dėmenis sieja tie patys reiškiniai, kaip ir vientisiniame sakinyje, – žodžių junglumas,

¹⁹ Plg. Schmidt W. *Lexikalische und aktuelle Bedeutung*. Berlin, 1963, S. 45; Бархударов Л. С. *Структура простого предложения современного английского языка*. М., 1966, с. 30.

²⁰ Plg. Brinkmann H. *Satzprobleme. – Wirkendes Wort*, 1962, Bd. 1., S. 251.

veiksmazodžio arba jo formų (dalyvių, padalyvių, pusedalyvių, būdvardžių) vidinė ypatybė – predikatumas, gebėjimas valdyti, išsirikiuoti aplink save ne tik įvairius žodžius²¹, bet ir išstisus pavaldžius predikatinis centrus. Todėl kad ir kaip pavadintume tą vidinę žodžio, šiuo atveju – veiksmazodžio ypatybę – junglumu, valentingumu, sintaksiniu pajėgumu²² ar kaip kitaip, viena vis dėlto aišku – ji nėra identiška chemijos valentingumui, kurio svarbiausias bruožas yra vienuodų prijungiamųjų dydžių – vandenilio atomų – skaičius²³, o ne jų ryšio arba vidinės sandaros skirtingumas. Taigi pačios valentingumo sąvokos perkėlimas į kalbotyrą yra dar ginčytinas ir labai sąlygiškas jau vien todėl, kad, palyginti su tradiciniais predikatumu, valdymo, šlijimo terminais, sintaksės moksle ji neturi griežtai apibrėžto turinio. Juk iš tiesų vieniems to termino proteguotojams valentingumo sąvoka – tai žodžių sintaksinės pozicijos reiškinys²⁴, o kitiems – bet kurių žodžių (tiek veiksmazodžių, tiek daiktavardžių ar būdvardžių) junglumas²⁵. O tretiems tai net žodžių darybos elementų jungimosi ypatybė²⁶. Pagaliau ketvirtajai mokyklai valentingumas – vidinė veiksmazodžių ypatybė²⁷. Tačiau ir tos krypties atstovai neturi bendro kriterijaus, nes daugelis iš jų nėra linkę visus veiksmazodžių junglumo reiškinius vadinti valentingumu ir todėl yra susiformulavę vad. potencinio junglumo sąvoką²⁸.

²¹ Plg. Пешковский А. М. Глагольность как выразительное средство. — Избранные труды. М., 1959, с. 151; Уэдинская Е. Н. Опыт применения валентного анализа к классификации английских глаголов. — В кн.: Конференция молодых научных работников по вопросам лингвистики и методики. М., 1968, с. 216.

²² Žr. Schmidt W. Op. cit., S. 175.

²³ Plg. Knaurs Konversationslexikon. Berlin, 1936, S. 1838; Tarptautinių žodžių žodynas. V., 1969, p. 787; Малая советская энциклопедия. М., 1938, т. 2, с. 114.

²⁴ Kuryłowicz J. Linguistique et théorie du signe. — Journal de Psychologie normale et pathologique, 1949, No. 2, p. 146; Kuryłowicz J. Esquisses linguistiques. Wrocław—Kraków, 1960, p. 40.

²⁵ Bühler K. Sprachtheorie. Die Darstellungsfunction der Sprache. Jena, 1934, S. 173; Admoni W. Der deutsche Sprachbau. Moskau—Leningrad, 1966, S. 80; Die deutsche Sprache. Die kleine Enzyklopedie in zwei Bänden. Leipzig, 1970, Bd. II, S. 910; Ломтев Т. П. О некоторых вопросах структуры предложения. — Научные доклады высшей школы. Филологические науки, 1959, т. 4, с. 5; Ломтев Т. П. Природа синтаксических явлений. — Научные доклады высшей школы. Филологические науки, 1961, т. 3, с. 27; Лейкина Б. М. Некоторые аспекты валентности. — Доклады конференции по обработке информации, машинному переводу и автоматическому чтению языка, 1961, вып. 5, т. 3, с. 1; Мельчук И. А. Автоматический синтаксический анализ. Новосибирск, 1964, с. 274.

²⁶ Plg. Stepanova M. Die Zusammensetzung und die „innere Valenz“ des Wortes. — Deutsch als Fremdsprache, 1967, Bd. 6, S. 333; Засорина Л. Н. Трансформация как метод лингвистического эксперимента. — В кн.: Трансформационный метод в структурной лингвистике. М., 1964, с. 99—113; Засорина Л. Н., Берков В. А. Понятие валентности в языке. — Вестник Ленинградского ун-та. Серия истории, языка и литературы, 1961, вып. 2, № 8, с. 133, 139.

²⁷ Plg. Tesnière L. Esquisse d'une syntaxe structurale. Paris, 1953, p. 4; Tesnière L. Éléments de syntaxe structurale. Paris, 1959, p. 103; Brinkmann H. Die deutsche Sprache. Düsseldorf, 1962, S. 223; Абрамов В. Zum Begriff der zentripetalen und zentrifugalen Potenzen. — Deutsch als Fremdsprache, 1967, Bd. 3, S. 44.

²⁸ Plg. Денисова В. С. Валентные свойства глагола в современном английском языке. — Уч. зап. МПИЛН (Синтаксические исследования по английскому языку), 1971, т. 473, кн. 2, с. 68; Иртеньева Н. Ф. О глубинных синтаксических связях в предложении в английском языке. — Уч. зап. МПИЛН (Синтаксические исследования по английскому языку), 1971, т. 416, с. 20; Король Т. В. Валентность как лингвистическое понятие. Рига, 1972, с. 5. Toks valentingumo supratimas menkai tuo tesiskiria nuo stipriojo ir silpnojo linksnių

Taigi iš tikrųjų valentingumo sąvoka nieko naujo nepasako, palyginti su tuo, ką reiškia terminų *junglumas*, *predikatumas*, *šlijimas*, *valdymas* visuma. Norėdami pabrėžti, jog valentingumas apima ne vieną, o įvairius sintaksinius reiškinius, patys to termino vartotojai vis tiek turi įsivesti atitinkamoje skalėje tam tikrus ženklus, reiškiančius kairiąją subjekto ir dešiniąją objekto poziciją²⁹. Tad belieka tik priartinti tiems kalbininkams, net kalbamo termino vartotojams³⁰, kurie valentingumą vadina neturininga sąvoka (unsaturated), ir vartoti toliau tradicinius žodžių jungumo terminus.

§ 8. Veiksniu ir papildinio prijungiamieji sakiniai nėra visiškai sintaksiniai ekvivalentai ir todėl, kad tik pirmųjų, o ne antrųjų abiejų dėmenų tariniai gali būti reiškiami to paties – arba pirmojo, arba antrojo – asmens veiksmazodžiais:

1. <...> *aš, kuris visada mėgau matyti naujus dalykus, stovėjau ir žiūrėjau* trš. 2. *Ir kurie pinnigu neturrit |Eiket schen |pirket ir walgiket* BrP I 192.

Kas kita, kai prijungiamojo sakinio sandaros elementu eina trečiojo asmens reikšmės žodžiai. Štai beasmenių veiksmazodžių vientisinių laikų (4) ir dalyvių bevardės giminės (3) teikiamojo veiksnio pozicijoje gali būti ir aiškinamojo sakinio šalutinis dėmuo. Tokią pat veiksnio aiškinamojo sakinio šalutinio dėmens poziciją teikia ir vienanaris beasmenis pagrindinis dėmuo su bendratimi – reikšmine³¹ pagrindinio nario sakinio dalimi (5). Ir tai suprantama, nes morfologinė vyriškoji ir moteriškoji giminė reiškia tik asmenį arba labai retai suasmenintą daiktą, o bevardė giminė³², bendratis tam tikroje sintaksinėje pozicijoje yra vien būvio ženklas:

3. <...> *betgi jau patirta ir puikiai žinoma, kur nuveda liberalus požiūris | lakštingalas* LM 1971 39. 4. *Jauniui nepatiko, labai nepatiko, kaip ji* (plg.: *tas, kuris*) *kalba apie miliciją* SILD 264. 5. <...> *tačiau <...> galima ir būrina keisti <...>, kas reikalinga* (plg.: <...> *tą, kas nemo- moka dirbti*) KB 1971 3 62.

6. *Atminki, mergele, atminki, jaunoji* (plg.: *tą* arba *tai*), *kas lengvesnis už povo plunksnelę?* JskLD I 193. 7. *Kurio darbas bus gražiausias, tą aš paskelbsiu savo turtų paveldėtoju ir padarysiu sosto įpėdiniu* (plg.: *tai aš paskelbsiu*) trš.

Tiek pažymimojo (1, 2), tiek aiškinamojo (3–5) modelio konstrukcijų dalis turi absoliutinį morfologinį ženklą (pirmieji – pamato asmenuojamojo veiksmazodžio ir šalutinio dėmens tarinio I ir II asmens galūnę, antrieji – bevardę giminę). Tas ženklas absoliutus, nes bevardės giminės parodomasis įvardis negali atsistoti pirmųjų dviejų asmenų pozicijoje kaip santykinio įvardžio atitikmuo (plg.: *Rašome *tai* arba *rašoma *tai*, o tik: *Rašome tie*), *kurie mokame rašyti*.

valdymo sąvokos. Plg. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с. 285; Ильинская И. С. Управление как проблема лексики и грамматики. – Уч. зап. МГорПИ, 1941, т. 5, кн. 1, с. 82.

²⁹ Plg. Денисова В. С. Указ. соч., с. 72. Bet juk tai prasminga yra tik kalboms, kurių veiksnys ir papildinys turi fiksuotą tarinio atžvilgiu poziciją!

³⁰ Plg. Hockett C. F. A Course in Modern Linguistics. New York, 1959, p. 248.

³¹ Kiti sintaksiniai – prasmine. Plg. Balkevičius J. Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė. V., 1963, p. 96.

³² Šiandieninės tik trečiuoju asmeniu paremtos vadinamosios aiškinamųjų prijungiamųjų sakinų kategorijos ištakos bene ir bus tai, kad mūsų kalbos bevardė giminė nebeturį asmens arba daikto reikšmės. Plg. Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika <...>. V., 1968, p. 125; Endzelins J. Op. cit., 395. lpp.; Endzelins J. Przyczynki do historii języków bałtyckich. – In: Symbolae grammaticae in honorem J. Rozwadowski. Cracoviae, 1928, t. 2, s. 11; Otrębski J. Gramatyka języka litewskiego. <...>. Warszawa, t. 3, 1956, s. 86, 124–125.

Vientisinių sakinių modeliuose su asmenį ar daiktą reiškiančiais veiksniais bevardės giminės tarinys žymi trečiąjį asmenį (9. *Man nemielia auksas sidabras, tik man miela tėvas močiutė* JJRR I 206. 10. <...> *gana nesklaidžiai nurašoma materialinės vertybės* (sp.)). Taigi turėtų būti ir yra galimas pažymimasis prijungiamasis sakiny su bevardės giminės tariniu plg.: 11. *Man nemielia tas, kuris dievina auksą*). Bet tai tik patvirtina trečiojo (3–5) arba nesuderinto (6–7) ir pirmųjų dviejų asmenų (1–2) konstrukcijų sandaros skirtumą, kurį galima išreikšti dviem formulėmis – pažymimojo sakinio: $V_{I_k-b} \leftarrow I_s$ arba $J+T^{33}$; aiškinamojo sakinio: $V_{I_k-b} \leftarrow I_s$ arba $J+T^{33}$.

§ 9. Abstraktinės reikšmės, aiškinamieji, taip pat kalbėjimo (išskyrus mąstymo) veiksmoždziai trečiuoju asmeniu (bet tik pavartoti perkeltine reikšme) – *kalbėti, byloti, išduoti, reikšti, rodyti, šnekėti* ir pan. – teikia veiksnio poziciją su būtinu, sintaksinę reikšmę lemiančiu koreliatu aiškinamojo prijungiamojo sakinio šalutiniam dėmeniui. Mūsų kalboje galimi tokie sakiniai³⁴:

1. *Mokymo sėkmė didele dalimi lemia ir tai, kokie žmonės ateina į pirmą kursą* tsp. 2. *Už tavo kalba ir byloja tai, ką tu esi padaręs žmonėms* trš. 3. *Jų nedorus darbus rodo ir išduoda tas, kad anie bijo žmonių akių* Slt.

Tokią pat veiksnio poziciją trečiuoju asmeniu teikia ir daugelis konkretaus fizinio veiksmo veiksmoždzijų. Sunku tikrai net pasakyti, kas visų pirma lemia poziciją – veiksmoždzio semantika ar daryba. Ko gero, ir viena, ir kita. Bet viena aišku, kad savaiminiai pirminiai³⁵ veiksmoždziai *byrėti, griūti, irti, pūti* ir kt. kalbamą veiksnio poziciją teikia. Plg.:

4. *Byra ir senka tai, ką tu supylei šnkk.* (= *Byra ir senka tavo supylimas*). 5. *Griūna ir irsta tas, ką visi statėm* (= *mūsų visų statymas*³⁶) Slt.

Kad šiek tiek įtakos kalbamai sintaksinei pozicijai rastis turi, matyt, ir darybos elementai, rodo tam tikros savaiminių ir priežastinių³⁷ priesagos *-(d)inti* veiksmoždzijų opozicijos. Savaiminiai pirminiai ir beasmeniai veiksmoždziai *aušti, balti, busti, galėti, gesti, gyti, jausti, justi, verkti* ir kt. aiškinamosios pozicijos negali teikti jokios sandaros šalutiniam dėmeniui [plg. 6. *Atbunda ir sujunda *tai, kad pažadina pirmas saulės spindulys*. Santykinis įvardis *kas (tai, kas)* aiškinamąjį sakinį verčia pažymimuojul]. Tačiau jų priežastiniai vediniai *aušinti, balinti, budinti, gadinti, gesinti, gydyti, jaudinti, lydyti, rėk(d)inti, marinti, maitinti, sodinti, siutinti, sveikinti, virkdyti* teikia:

7. *Mane siutintė siutina tai, kad tu nieko neklausai* (= *tavo neklausymas*) šnkk.

³³ Simboliai – V – veiksmoždzis, I_k – galimas arba esamas koreliatas (įvardinis), mažosios raidės prie k yra giminės – vyriškosios, moteriškosios arba bevardės – ženklas. I_s – santykinis įvardis, J – jungtukas, T – tarinys, strėlė – dėmenų prijungiamoji kryptis.

³⁴ Prijungiamojo sakinio pamato nario ir jungiamosios priemonės santykis – abipusis. Kiek pamato žodis lemia jungiamąjį priemonę, tiek ši savo ruožtu lemia pamato (veiksmoždzio). Plg. Павлюкевич В. Б. Основные структурно-семантические свойства стержневых (контактных) слов в изъяснительных конструкциях. – Уч. зап. МПИЛн, 1971, № 423, с. 275.

³⁵ Pagal: Jablonskis J. Min. veik., t. I, p. 259.

³⁶ Tokios konstrukcijos bent žemaičių tarmėje yra gana artimos pažymimosioms dėl skliausteliuose pavartotų veiksmoždzinių daiktavardžių daiktiškosios reikšmės. Tik koreliato apibendrinamoji giminė ženklina aiškinamąją konstrukciją.

³⁷ Paulauskienė A. Dabartinės Lietuvių kalbos veiksmoždziai. V., 1971, p. 199.

§ 10. Ir vis dėlto labiausiai³⁸ aiškinamąją veiksnio poziciją lemia, matyt, semantika – žodžio reikšmės perkėlimas. Tai patvirtina sakiniai su tam tikros semantikos (kenkimą, varginimą reiškiančiais ir metaforiškai pavartotais) veiksmažodžiais, kurių trečiasis asmuo tiesiogine reikšme teikia poziciją tik pažymimojo prijungiamojo sakinio šalutiniam dėmeniui³⁹:

1. *Mane kamuoja ir žudo tas, kad anas manęs neklauso* (= *jo neklausymas*) SInt. 2. *Vaiką kankina ir vargina tai, kad smarkiai pakilo temperatūra* (= *smarkus temperatūros pakilimas*) tsp. 3. *Mano širdį ėste ėda ir graužia tai, kad aš nieko nežinau* Mlt.

§ 11. Tiek aiškinamųjų, tiek fizinio veiksmo veiksmažodžių konstrukcijoms su § 8–10 minėtais veiksmažodžiais yra bendra tai, kad jų vienas valdomas linksnis (įnagių įnagininkas⁴⁰) taip pat teikia šalutiniam dėmeniui (vien jungtukiniam) aiškinamojo sakinio šalutinio dėmens poziciją:

1. *Linines drobes mama gerai išbalina tu, kad kloja saulėje ir rasose* SInt. 2. *Mano brolis pabudina ir erzina tu, kad vos prašvitus ima krebždėti ir čezėti lovoje* Mlt.

Savo ruožtu tie patys veiksmažodžiai teikia ir aiškinamąją veiksnio vardininko poziciją. Tik ji reikalauja atitinkamai modifikuoti ne tik pagrindinį, bet ir šalutinį dėmenį. Taigi veiksnio ir papildinio pozicija yra susijusi su pačių šalutinių dėmenų vidinės sandaros skirtumais. Plg.:

(1) *Linines drobes gerai išbalina tai, kad klojamos saulėje ir rasose.* (2) *Mane pabudina ir erzina tai, kad vos prašvitus brolis ima krebždėti ir čezėti lovoje.*

Išvada

§ 12. Papildinio prijungiamieji sakiniai yra ne tik sintaksinė semantinė, bet ir struktūrinė semantinė prijungiamųjų sakinių kategorija. Ne vien dėmenų tarpusavio santykiu, bet ir jų vidine sandara tos konstrukcijos skiriasi nuo atitinkamų veiksnio prijungiamųjų sakinių.

SUTRUMPINIMAI

BrP	– Postilla tatai esti Trumpas ir Prastas Ischguldimas Euangeliu <...> Per Jana Bretkuna <...> 1591. 2 daly.
JGr	– Jaunimo gretos. Iliustruotas <...> žurnalas jaunimui.
JJR	– Jablonskio raštai. Redaktorius Juozas Balčikonis. K., 1932–1936. 5 tomai.
JJRR	– Jonas Jablonskis. Rinktiniai raštai. V., 1957–1959. T. I–II. Sudarė Jonas Palionis.
JškLD	– Lietuviškos dainos. Užrašė Antanas Juška. V., 1954. T. I–III.
KB	– Kultūros barai. Kultūros ministerijos žurnalas.
KtkR	– Mikalojus Katkus. Raštai <...>. V., 1965.
LM	– Literatūra ir menas. Lietuvos TSR kūrybinių sąjungų savaitraštis.
Mlt	– Mlėtai.
MštPŽM	– Herbertas Velsas. Pirmieji žmonės Mėnulyje. Vertė Pranas Mašiotas. V., 1970.
OrŽTS	– F. Orzechovskaja. Tariamai susitikimai. V., 1967.
Pc	– Algirdas Pocius.

³⁸ Morfologija čia būtų niekuo dėta, net jei ta veiksmažodžio forma būtų tikras morfologinis veikėjo, t. y. asmens, rodiklis. [Plg. Žulys V. Trečiojo asmens nėra. – Kalbotyra, 1974, t. XXV(1), p. 90.]

³⁹ Veiksmažodis valgyti – neutralaus stiliaus žodis [plg.: Lyberis A. Lietuvių kalbos sinonimų žodynas. K., 1961, p. 240], todėl negali būti aiškinamojo sakinio pamatas.

⁴⁰ Dėl termino žr. Jablonskis J. Min. veik., t. I, p. 594, 622.

- Prg – Pergalė. Literatūros, meno ir kritikos žurnalas.
 RgIM – Jonas Ragauskas. Ite, missa est! V., 1960.
 SLLD – Mykolas Sluckis. Laiptai į dangų <...>. V., 1963.
 SInt – Salantai.
 šnkk – šnekamoji kalba, kai nežinoma informanto gimtinė.
 trš – tarybinio (nuo 1940 m. birželio) meto raštai.
 Ts – Tiesa. Lietuvos KP CK, LTSR AT Prezidiumo, Lietuvos TSR MT organas.
 tsp – tarybinio (nuo 1940 m. birželio) meto spauda.
 VnPL – Antanas Vienuolis. Padavimai ir legendos. V., 1957.
 ŽtR – Žemaitė. Raštai. V., 1956–1957. T. I–VI.

СТРУКТУРНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ СЛОЖНОПОДЧИНЕННЫХ ПРИДАТОЧНЫХ ДОПОЛНИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Вследствие анализа всей структуры сложноподчиненных предложений с объектными отношениями между частями и сравнения с соответствующими сложноподчиненными предложениями-подлежащими сделан вывод о необходимости сохранить в классификации сложноподчиненных предложений принцип деления верхнего яруса иерархии на классы соответственно членам простого предложения.

Этот вывод опирается на отсутствие в структурно-семантической классификации одного решающего или нескольких общих для одного уровня признаков выделения классов сложноподчиненных предложений и на необходимость более углубленного, чем это позволяют в настоящее время методы традиционной семантико-синтаксической классификации, исследования системы сложноподчиненных предложений в целом.